

Sobre l'edició de les traduccions bíbliques catalanes medievals: el cas de la Bíblia valenciana

JOSEP IZQUIERDO
Universitat de València

L'edició de les traduccions bíbliques catalanes medievals planteja nombrosos problemes de crítica textual, les més de les vegades provocats per un procés de contaminació tan intens, que dificulta extraordinàriament la utilització dels mètodes neolachmannians basats en l'error comú per a establir l'ascendència d'un manuscrit i la diferenciació de branques textuais. L'ús com a textos de base per a les traduccions, ben sovint al mateix temps, de textos llatins, francesos i occitans, i les posteriors correccions de les diverses traduccions a partir d'aquests mateixos textos o d'uns altres, desdibuixa de tal manera la genealogia dels manuscrits que ens han pervingut que, de fet, fins el moment, els estudiosos poques vegades han gosat establir de manera taxativa la filiació de les traduccions bíbliques catalanes medievals (vegeu Izquierdo 1997, cap. 2).

Amb tot, l'aspecte més clarament divergent respecte de les teories neolachmannianes afecta, més que els mètodes de treball, no només vàl·lids sinó imprescindibles, els objectius finals que ha de tenir l'aplicació d'aquests mètodes a les traduccions bíbliques, pel fet que cada manuscrit que ens ha pervingut esdevé el reflex d'una determinada lectura, o el reflex d'un determinat treball d'exègesi del text. A més, cada versió o recensió és, en ella mateixa, una edició crítica, en què s'ha tractat de millorar el text rebut o, més ben dit, s'ha tractat d'aproximar el text a un original que, freqüentment, no es correspon amb l'original real, sinó amb el que el corrector o 'editor' creu que és l'original (observareu aquest fet als exemples que posarem més endavant del procés contra Daniel Vives, corrector de la Bíblia valenciana). L'objectiu hauria d'ésser, doncs, explicar per què el text és el que és, i quins factors, textuais i extratextuais, hi han intervingut en la seua singularitat.

No pretenc amb això afirmar, com ja he dit, que els mètodes tradicionals de la crítica textual no siguin vàl·lids, sinó que cal adaptar-los a nous objectius. El mètode genealògic no estarà només al servei de la recerca d'un original, sinó també al de la recerca de la història del text, en major mesura del que ho ve sent. Cada traducció i cada versió tindrà la seua pròpia història (que en molts casos s'entrecruarà amb les altres), per a la determinació de la qual són necessaris els instruments que ens proporciona la crítica textual; però no estaran només al servei de la determinació de les lectures originals, sinó també a la de donar raó de quines foren les tries de cada traductor o de cada corrector. En la mesura en què cada versió bíblica és una edició crítica, el que caldrà fer, doncs, és reconstruir el seu aparat.

Tenim un exemple força aclaridor de la necessitat d'aquesta perspectiva pel que fa a l'edició dels textos bíblics: el cas de la Bíblia valenciana, la més famosa i, alhora, la més

desconeguda de les traduccions bíbliques catalanes, atribuïda *en part* a Bonifaci Ferrer e *altres singulars hòmens de sciència* (Ventura 1993: 12), que hauria estat realitzada durant els primers anys del segle XV i que fou impresa a València el 1478.¹ El desconeixement sobre aquesta traducció no és degut, però, a la descurança dels erudits, sinó al fet que només ens ha pervingut el llibre dels salms, que fou imprès per separat a Barcelona l'any 1480, i el darrer full de l'edició del 1478 (que conté un fragment de l'Apocalipsi, des del capítol 20 versicle 8 fins el final), on apareix el famós colofó que atribueix la traducció al germà de sant Vicent Ferrer.

Sobre la història interna i externa del text atribuït a fra Bonifaci, tenim ara una informació preciosa, en el procés de correcció de la traducció bíblica posteriorment impresa, aportada per Jordi Ventura al seu llibre *La Bíblia valenciana* (1993), i que, per damunt del seu interès per determinar la «història externa» de l'edició del 1478, ens interessa per les dades textuals que hi aporta. És a dir, dades sobre el text o textos utilitzats com a base, sobre els utilitzats per a la correcció i sobre les modificacions introduïdes pels correctors, en una successió que exemplifica perfectament el procés de contaminació patit per les traduccions i versions bíbliques, i, sobretot, la intencionalitat que hi ha al darrere d'aquestes contaminacions, intencionalitat que determina que parlem d'un veritable procés d'"edició" medieval dels textos manifestat en els manuscrits que ens han pervingut.

Al procés inquisitorial seguit contra Daniel Vives, corrector, (juntament amb l'inquisidor Jaume Borrell de la dita *Bíblia valenciana*, trobarem, en paraules del mateix Daniel Vives, l'explicació d'aquest procés d'edició del text bíblic:

E après, los dos començaren a corregir un original de una Bíblia en vulgar limosí, la qual solia ésser d'en Lagostera. E per quant habian gran treball de mudar los vocables limosins en valencià, dexaren-se de corregir dit original. E mestre Andreu hagué un original de una Bíblia de mossèn Berenguer Vives de Boÿl, lo qual original ell, ab mestre Borrell, començà a corregir en la forma següent: ço és, que mestre Borrell tenia una Bíblia d'*estapa* en llatí, e ell tenia la de mossèn Boÿl. E ell llegia en la de vulgar, e mestre Borrell corregia, dient a ell: "Adobau axò." E ell adobava-ho, segons mestre Borrell deia (Ventura 1993:16-17).

Hom trobarà condensat en aquest relat de l'activitat dels correctors els principis bàsics de la tasca d'un editor de textos, salvant, naturalment, les distàncies de temps, de mentalitat i d'objectius.

En primer lloc, s'hi efectua una *recensio*, amb la tria de les *fontes criticae*: una Bíblia en "vulgar limosí" finalment rebutjada, i la Bíblia d'en Berenguer Vives de Boÿl, a més de l'exemplar llatí. En segon, la *colatio* en forma de lectura paral·lela dels exemplars català i llatí, i, finalment la *constitutio textus* implícita en la gràfica expressió "adobau axò",

¹ El que conservem d'atribució segura és el darrer full, ara a Nova York, Hispanic Society of America, que anomenem V. El Saltiri de la Bibliothèque Mazarine de Paris, 1229, publicat en Barcelona el 1480, v1. Fragments de Daniel, Macabeus i Fets dels Apòstols, avui desapareguts però publicats per Villanueva (1791: 117-127), v2. I fragments, també, dels Evangelis de Marc i Lluc, publicats per Bohigas (1982b), avui sembla que en mans privades, v3. Per a l'inventari complet de manuscrits que contenen traduccions bíbliques vegeu Izquierdo 1997b: annex I.

que implica per tant la selecció de lectures correctes i de lectures errònies.

A més, el procés inquisitorial ens aporta dades fonamentals per determinar la filiació d'aquesta traducció, i si fou utilitzada per a la seua elaboració alguna de les traduccions preexistents.

Al nostre treball sobre les traduccions bíbliques catalanes medievals trobareu el coteig d'alguns fragments de l'*Apocalipsi* que ens han pervingut pertanyents a la *Bíblia* valenciana, amb els dos manuscrits catalans que contenen l'*Apocalipsi* complet (tots dos de la traducció del segle XIV, versions **a** i **b**) i amb dos testimonis occitans de la traducció valdesa (Izquierdo 1997b: annex II).²

D'aquest coteig es dedueix que l'*Apocalipsi* de la *Bíblia* impresa a València el 1478 conté una traducció diferent a qualsevol de les catalanes conegudes. Hom trobarà que, de fet, la *Bíblia* valenciana s'assembla molt més a les occitanes que no a les catalanes. Això no vol dir, necessàriament, que la traducció utilitzada com a base fos occitana, perquè pràcticament tots els punts on la valenciana coincideix amb les occitanes, front a les que contenen la traducció del segle XIV, es poden explicar perquè les primeres segueixen servilment la sintaxi i el lèxic de la *Vulgata*, mentre que la traducció del segle XIV respecta més el lèxic i les estructures pròpies de la llengua romànica. Amb tot, la primera certesa que ens proporciona aquest coteig és que els correctors de la *Bíblia* valenciana van utilitzar com a base un text català (la *Bíblia* de Berenguer Vives de Boil que s'esmenta al procés inquisitorial) diferent de qualsevol dels coneguts fins ara.

Ara bé, al procés inquisitorial s'afirma diverses vegades que els correctors no només 'corregeixen' sinó que també 'tradueixen', com la traducció del tercer llibre d'Esdres que Daniel Vives li presenta al bisbe Jaume Peres (Ventura 1993: 17 i 46-47). Segons aquesta declaració dels editors, hom podria pensar que l'*Apocalipsi* fos un dels llibres traduïts de nou, i que, per tant, aquesta seria la raó per la qual no reflectiria cap característica de la traducció que es va fer servir com a base per als altres (o algun dels altres) llibres bíblics.

Necessitem, doncs, una selecció de passatges de diversos llibres bíblics que ens permeta deduir amb un cert marge de seguretat si la revisió fou tan profunda al llarg de tot el text com testimonia l'*Apocalipsi*, o si, efectivament, es va utilitzar com a base un text desconegut per a nosaltres. Però l'únic que conservàvem fins ara eren els petits fragments de l'*Apocalipsi*.

Pere Bohigas, basant-se en la característica fonamental de la *Bíblia* valenciana, és a dir, la literalitat, identifica un fragment trobat en un full de guarda d'un manuscrit amb aquesta traducció (manuscrit **v3**; Bohigas 1982b). Es tracta d'uns quants versicles dels *Evangelis* de sant Marc i sant Lluç, que edita i coteja amb els manuscrits catalans **M**, **B** i **P**. El resultat és, de nou, que es tracta d'una traducció diferent. Per aquesta mateixa raó, és a dir la literalitat, Bohigas identifica també els fragments del manuscrit **v2** amb la *Bíblia* valenciana, sense fer-ne, però, cap cotejament.

La hipòtesi formulada abans, que les diferències entre l'*Apocalipsi* de la traducció del

² Anomenem 'traducció del segle XIV' a la continguda als manuscrits de la Bibliothèque Nationale de Paris, esp. 486 (M, que conté la versió **a**), esp. 2, 3 i 4 (P), esp. 5 (C), i British Library, Egerton1526 (L), aquests darrers contint la versió **b**. La traducció valdesa de la *Bíblia* la trobareu a Clédat 1887 (manuscrit de Lió) i Nüesch 1979 (manuscrit de Carpentras). Per a les raons d'aquesta agrupació, vegeu Izquierdo 1997b.

segle XIV i el de la *Bíblia* valenciana s'explicarien perquè aquest darrer hauria estat traduït de nou, queda descartada car, a la llum del cotejament fet per Bohigas, els *Evangelis* de sant Marc i sant Lluç també ho haurien estat, la qual cosa suposaria que pràcticament tot el *Nou Testament* hauria estat traduït directament del llatí.

Descartat, doncs, que la *Bíblia* valenciana utilitzara com a base una traducció del segle XIV o l'anomenada traducció del Palau (Gudiol 1910), i donat que l'original català existia (ja que, contra el que ocorre amb la utilització del nom de Bonifaci Ferrer, aquest original no només és esmentat al procés, sinó que també és citat), sols ens resta veure la possible relació amb els textos valdesos, que porten també una traducció literal com la de la *Bíblia* valenciana. Aquest cotejament és força més difícil que qualsevol altre pel fet que, com ja hem explicat al capítol 3.a., la literalitat de les traduccions i el que la *Bíblia* valenciana fos corregida, encara més, amb un exemplar llatí farà que la majoria de les coincidències siguin irrellevants, i que els errors que permetrien establir de manera segura la relació entre totes dues han estat, en la majoria dels casos, eliminats per les successives correccions.

A aquests problemes se n'afegeix un altre: la quantitat de text d'atribució segura o, simplement, probable, a la *Bíblia* valenciana és ben escàs, i d'aquest encara hem de descartar els fragments dels llibres de Daniel i del primer dels Macabeus (presentes al fragment v2), per quant els textos valdesos que ens han pervingut només contenen el *Nou Testament* i, en alguns casos, els llibres sapiencials.

Assenyalem en primer lloc els punts de contacte entre la *Bíblia* valenciana i la traducció valdesa pel que fa al cotejament de l'*Apocalipsi*. Com ja hem dit abans, els punts de contacte seran escassos i poc rellevants per la mateixa natura de les traduccions, però precisament per això qualsevol coincidència que acoste totes dues traduccions separant-les de la traducció del segle XIV i de la *Vulgata* seran significatives.

Ap 20, 11: els manuscrits occitans tradueixen *et locus non est inventus ab eis* conservant la passiva i afegint la traducció d'*ab eis*, «de lor» i «a lor», segons els manuscrits de Lió i Carpentras, respectivament, mentre que la *Bíblia* valenciana tradueix «per ell». Les altres dues catalanes simplement no porten la traducció d'*ab eis*. Però aquesta coincidència podria haver estat el resultat independent d'haver-se mantingut fidels a la *Vulgata*.

Ap 20, 12: pot ser la coincidència més significativa. Allà on la *Vulgata* porta *mortuos qui in eo erant*, totes dues afegeixen un possessiu: «los morts seus, qui eren en ella», *Bíblia* valenciana; «los seus morts, que eran en lui», Lió; i «li sio mort, li cal eran en lui», front a les altres catalanes, que no el porten. La presència del possessiu continua sent, però, poca cosa.

Ap 22, 18: la *Bíblia* valenciana, Lió i Carpentras porten la correcta traducció de *contestor*: «faç testimoni», «testimoniegi» i «testimonejo», respectivament, front al «jur» de la traducció del segle XIV.

Ben minsos són, doncs, els resultats, i cap d'ells no suposa la transmissió d'un error que permeta establir una relació genealògica entre les dues traduccions. El cotejament dels fragments de v3 no ofereix cap resultat significatiu, amb la qual cosa només ens resta el fragment dels *Fets dels Apòstols* del manuscrit v2. I és ací on trobarem la dada més

rellevant que permetrà establir la relació entre tots dos.

La traducció dels *Fets dels Apòstols* de la *Bíblia* valenciana (recordem que només conservem el text d'Act 23, 26 fins a 26, 4) presenta un *locus criticus* al capítol 24, versicle 5, ja que tradueix *auctorem seditionis sectae Nazareorum*, referit a sant Pau, per «aumentador de la discòrdia de la secta dels Natzareus». Aquest passatge suposa un problema per als traductors medievals, si hem de jutjar per les traduccions romàniques d'aquest versicle. Només el manuscrit de Carpentràs porta la traducció literal del terme: «auctor de la discòrdia de la seta de li Naçario». La traducció de la *Bible du XIIIe siècle*, al manuscrit BNP fr. 899 porta: «feseor cultiveor de traison», de la qual deriva la traducció del segle XIV catalana: «ell és faedor de trahitió [tració M]» als manuscrits M i P. L'error, o reinterpretació, de la *Bíblia* valenciana només s'explica a la llum del text que porta la traducció valdesa al manuscrit de Lió: «Acreissedor de la tensó de la secta dels Nazareus». Només el significat que comporta la traducció «acreissedor», 'el que fa augmentar', pot haver donat lloc a la traducció de la *Bíblia* valenciana «aumentador». El manuscrit de Carpentràs, tot i portar la traducció valdesa, ha estat corregit sobre un text llatí per un corrector que ha estat capaç d'identificar l'error, com de fet ho palesa que siga l'únic testimoni d'una traducció literal d'aquest mot. Que siga, de moment, l'únic cas d'error que hem trobat que permeta subordinar el text de la *Bíblia* valenciana a la traducció valdesa, no pot fer minvar la importància de la troballa, ja que el text català de base que s'ha utilitzat a la *Bíblia* valenciana sembla haver patit una intervenció considerable, que hauria subsanat la majoria dels errors de la traducció valdesa.

A més de les raons de tipus textual, hem d'afegir-ne altra de caire econòmic. És més senzill explicar el fet que la *Bíblia* valenciana utilitze una traducció valdesa en les seues branques catalanes que no que utilitze una traducció absolutament desconeguda per a nosaltres i que no hauria deixat cap rastre abans del 1478, i que no hauria deixat tampoc seqüeles després. Podem documentar la presència a l'àrea lingüística catalana de la traducció valdesa a través del seu aprofitament al *Gènesi* (Amer 1873, només l'edició del text, i Izquierdo 1994 i 1997 per a la seua caracterització) i d'un fragment conservat a la Biblioteca de Catalunya sota la signatura 717, tots dos anteriors a la impressió del 1478. Identificar, doncs, el text de base de la *Bíblia* valenciana amb la traducció valdesa és l'element que ens mancava per donar carta de naturalesa a la branca catalana del text valdés, que s'originaria a principis del XIII i que sobreviuria, amb l'afegit del *Vell Testament*, fins a finals del segle XV.

El *Vell Testament* del text de base de la *Bíblia* valenciana seria plenament català, i incorporat amb posterioritat, donat que les branques occitanes de la traducció valdesa només compten amb la traducció dels llibres sapiencials, i encara aquests als manuscrits més tardans. I, a més, si jutgem pels fragments del llibre de Daniel i del primer dels Macabeus, el *Vell Testament* de la *Bíblia* valenciana no depèn de la traducció del segle XIV, sinó que porta també una traducció literal.

Per a perfilar encara més la filiació de la *Bíblia* valenciana, analitzem alguna de les citacions que els inquisidors van seleccionar d'entre el seu text, quan interrogaren Daniel Vives sobre la qualitat de la seua correcció.

Hem triat d'aquesta selecció, que naturalment ens proporciona el text transcrit per Ventura (1993: 20-37), cinc ítems dels vint que hem aïllat a la transcripció del procés,

amb els quals compararem les traduccions catalanes conegudes. Com que les vint citacions que apareixen al procés són totes del *Vell Testament*, aquest cotejament no farà sinó confirmar el que ja sabem: que el text de base de la Bíblia valenciana no era un exemplar de la traducció del segle XIV, però no ens proporcionarà informació sobre la dependència de la Bíblia valenciana respecte del text valdés, ja que d'aquest darrer només conservem el *Nou Testament*. Amb tot, el punt quart, on s'analitza una citació d'Isaïes 9, 1, ens permetrà documentar de nou aquest lligam, ja que aquest passatge apareix citat a l'*Evangeli* de sant Mateu (4, 15-16), per la qual cosa compararem el text de la cita amb el passatge evangèlic corresponent de les traduccions catalanes i occitanes.

1. Pr 3, 30: «Fonch feta ocular inspecció al dit Daniel Vives de la susdita *Bíblia* en llatí, d'estampa, la qual ell dix, al parer seu, és de la mateixa estampa d'aquella ab què ell corregí la de mossèn Vives de Boyl. E fonch interrogat sobre lo tercer capítol dels *Proverbis*, ahon lo test del llatí de la dita *Bíblia* d'estampa, diu: *Non contendas aduersus hominem frustra*; e en lo romanz diu: *No contengas contra home estranger debades*. Com ha permès, ell, confessant, la dita partícula ésser axí corregi[d]a, lexant-hi *estranger*? E dix: «Perquè no y sabia pus, ans creu que en lo original amb què corregia estava axí; y que el sobreposat, que diu *estranger*; no és de mà de ell.»

El manuscrit **P**, l'únic que conté els *Proverbis*, diu: «No contrasts contra algun home en va» (f. 287b). Deixant de banda la introducció d'una paraula que no apareix al text llatí en el text de la Bíblia valenciana, les dues traduccions són clarament divergents des del punt de vista lèxic, i, com a l'*Apocalipsi*, la Bíblia valenciana segueix servilment la *Vulgata*.

2. Pr 8, 25: «E feta, més, en la forma des[s]ús dita, ocular inspecció en lo huytèn capítol dels *Proverbis*, ahon lo test del llatí diu *ante omnes colles ego parturiebar*, y en lo vulgar ha *ans de tots los colls yo paria*. Fonch interrogat: per què ha dexat axí lo romanz, contrari al llatí? E dix: perquè no y sabia pus.

El manuscrit **P** porta: «E yo fuy enfantada ans quells colls dells munts» (f. 288c), clarament divergent del text aportat al procés.

3. Mi 5, 2: «Fonch feta, en la forma des[s]ús dita, a ell confessant, ocular inspecció en lo cinquè capítol de *Micheas*, ahon lo llatí diu *Ex te michi egredietur* y en lo vulgar és estat ras e levat aquell *a mi*. Fonch interrogat: per què ne ha levat *a mi*? E dix: que ho feia perquè axí ho havia trobat en l'original que corregia; e que axí està en una *Bíblia* de mestre Borrell.»

El text de **P** conserva aquest «a mi»: «De vida de tu axirà a mi qui sia senyorajador en Israel» (f. 501a), amb la qual cosa es diferencia no només del text final de la BV sinó de «l'original que corregia».

4. Is 9, 1: «Fonch feta ocular inspecció, a ell, confessant, en la forma des[s]ús dita, e lo novèn capítol de *Ysayas*, ahon lo llatí diu: *Nouissime agrauata est uia maris trans Iordane Galilee gentium, populus qui ambulabat in tenebris [...]*. Fonch interrogat per què, en lo vulgar, ell ha ras y adobat: *En lo derrer fon agreugada ultra lo Jordà la carrera de la*

mar de Galilea, lo poble de les gens qui anava en tenebras. E dix: perquè a ell paria que estava axí bé e que lo genetiü de *gentium* era del *populus*.»

El text de **P** és ben diferent: «En lo primer temps aleujada és la terra de Sabulon e de Naptalim he a lla dararia agreujada hes la vi(d)a de lla mar ultra Jordà de Galilea, de les gents lo poble qui anava en tenebras» (f. 352c), tot i que és igualment confusa. Si fos aquest l'únic passatge divergent entre totes dues traduccions, es podria explicar com un intent (fracassat) de donar més sentit al passatge. Amb tot, el més curiós és que la traducció d'aquest versicle d'Isaïes, que apareix citat a l'*Evangelí* de sant Mateu (4, 15-16), és molt semblant a la que es fa a la traducció del Palau (manuscrit **B**: «La terra de Sabulon et de Neptalim, carrera de mar ultra Jordà e de Galilea, lo poble de les gens qui anava en tenebras»), i encara més, a la que apareix al manuscrit de Lió: («Tera de Zabulon e tera de Neptalim, via de la mar otra flum Jordà de Galilea, lo pobles de las gentz que sezia en tenebras»), la qual cosa pot ser una mostra més de la identitat entre el text de base de la *Bíblia* valenciana i la traducció valdesa.

5. Is 52, 1: «Fonch feta ocular inspecció a ell confessant, en la forma des[s]us dita en lo cinquanta-dos capítols de *Ysayas*, hon lo latí està corrupte e diu: *Induere uestimentis glorie tue Jherusalem ciuitas sancta*³ y en lo vulgar estigués bé, car dehia *viste dels vestimens de la glòria tua Jherusalem, ciutat del Sanct*. Fonch interrogat: per què ell ha ras y ha mudat *Sanct*? E dix: que perquè estava axí en l'original de hon corregia. Interrogat per què no cerquava altre original ab què corregís, com ab hu tot sol no degués enpendre de corregir original de sis-centes bíblies. E dix: que perquè aquell li fonch donat a ell per bo, e que axí crehia que fos bo.»

La traducció de **P** és: «Vest-te tu, Jerusalem, ab les tues vestidures la tua glòria, ciutat santa» (f. 381a), és a dir, mal traduït, o traduït a partir d'un text llatí que portava aquesta errata. En qualsevol cas, la traducció de **P** és divergent respecte al text de base de la *Bíblia* valenciana.

Tot i que cap dels indicis que hem anat recollint és definitiu per ell mateix, l'acumulació de passatges on la *Bíblia* valenciana s'agrupa amb la traducció valdesa front a la resta de traduccions i, fins i tot en ocasions, contra el text llatí, ens porten a formular com a hipòtesi més versemblant que l'edició del 1478 es féu sobre un text català que contenia una traducció valdesa, i que aquest text català fou convenientment corregit, sense que això, però, fos impediment perquè sobreviviren rastres textuais d'aquesta dependència.

No hem esmentat el *Salteri* de la *Bíblia* valenciana fins ara perquè les traduccions dels Salms són tota una altra cosa, donada la seua utilització com a llibres d'oració i devoció. Aquesta utilització devota en multiplica les traduccions i versions, i, quan trobem el *Salteri* dins d'una traducció bíblica, ens és permès de sospitar que el traductor pugua haver utilitzat una versió preexistent, com de fet ocorregué les més de les vegades. Els *Salteris* necessiten, per aquestes i per altres raons, un estudi independent del de les traduccions dels altres

³ Efectivament, el llatí deuria portar *civitas sancti*.

llibres bíblics, i per això no ha estat tractat en el present. Amb tot, replant el clau de les relacions entre el text valencià i el text valdés, assenyallem que al *Salteri* de la *Bíblia* valenciana li fou atribuït un origen occità per Josep Perarnau (1978: 94-95), que explicava pel fet que Bonifaci Ferrer hauria traduït la *Bíblia* estant a Avinyó durant el setge al Palau Papal, i que, per tant, hauria tingut l'oportunitat de consultar un *Salteri* occità. No podem estar més d'acord amb Perarnau, sempre que hi eliminem el nom de Bonifaci Ferrer i portem cap a endarrere la data de la traducció de l'occità al català del text que serví de base a la *Bíblia* valenciana, situant-la al segle XIII.

Per concloure, doncs: l'estudi textual dels escassos fragments que ens han pervingut de la *Bíblia* valenciana no només ens ha permès establir la dependència del text valencià respecte d'una traducció anterior, sinó omplir, així, un buit en la tradició bíblica catalana, de la qual fins el moment sols coneixíem les traduccions interpretatives. Descobrim, d'aquesta manera, que el conjunt de les traduccions bíbliques catalanes presenten una riquesa de tipologies textuales que s'adiuen perfectament amb la importància i la varietat de la literatura religiosa catalana. La cultura catalana medieval, doncs, tan rica en clergues lletraferits, sobresurt també entre la resta de cultures romàniques per la quantitat i qualitat de la seua tasca escripturística.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ I FUSTER, M. (1923): *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra. Facs. Barcelona-Sueca, Curial ('Documents de Cultura-Facsímils', 8), 1977.
- AMER, M. V. (ed.) (1873): *Compendi historial de la Bíblia que ab lo títol de Genesi de Scriptura trelladà del provençal a la llengua catalana mossen Guillem Serra en l'any M. CCCC. LI*, Barcelona, Biblioteca Catalana.
- BERGER, S. (1884): *La Bible française au Moyen Âge: Étude sur les plus anciennes versions de la Bible écrites en prose de langue d'oïl*, París, (Reprint Ginebra, Slatkine Reprints, 1967).
- (1889) «Les Bibles provençales et vaudoises.» *Romania* 18, pp. 353-423.
- (1890) «Nouvelles recherches sur les Bibles provençales et catalanes» *Romania* 19, pp. 505-561.
- (1893): *Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du Moyen Âge*, Nancy.
- BLECUA, A. (1987): *Manual de crítica textual*. Madrid, Editorial Castalia.
- BOHIGAS, P. (1982a): «La Bíblia a Catalunya» dins *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Abat Oliba, vol. 23, pp. 57-76. (Primera edició a *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, Montserrat, vol. II, pp. 125-40.)
- (1982b): «Dos fragments catalans dels Evangelis, restes de la traducció de la Bíblia de Bonifaci Ferrer», dins *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Abat Oliba, vol. 23, pp. 57-76. (Primera edició a *Saggi e ricerche in memoria di Ettore Li Gotti*, Palermo, vol. I, pp. 171-85).
- (1985a): «El repertori de manuscrits catalans de la Institució Patxot: missió de París, Biblioteca Nacional (1926-27)», dins *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Textos i Estudis de Cultura Catalana, vol. 10, pp. 71-261. (primera versió a *Estudis Universitaris Catalans* 15 1930: 29-139 i 197-230; i 16, 1931: 82-111 i 213-310).

- (1985b): «El repertori de manuscrits catalans: missió a Anglaterra», pp. 20-70, dins *Sobre manuscrits i biblioteques*, Textos i Estudis de Cultura Catalana, vol. 10, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat (primera versió a *Estudis Universitaris Catalans* 12, 1927: 441-457).
- CARRERAS i CANDI, F. (1904): «Primera traducció catalana de la Bíblia (segle XIII)», *Revista de Bibliografia Catalana* 4, pp. 48-58.
- CLEDAT, L. (ed.) (1887): *Le nouveau Testament, traduit au XIIIe siècle en langue provençale, suivi d'un rituel cathare*, París, Bibliothèque de la Faculté des lettres de Lyon, vol. 4.
- CONQUES, J. (1976): *Llibre de Job: versió del segle XVI*, dins J. RIERA i SANS (ed.), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DE POERCK, G. i R. VAN DEYCK (1968): «La Bible et l'activité traductrice dans les pays romans avant 1300», dins H. ROBERT JAUSS (ed.), *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, Vol. 6, 1 i 2: *La Littérature didactique, allégorique et satirique*, Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag, pp. 21-48 i 54-80, respectivament.
- DOUAIS, C. (1929): «Les Anciennes versions catalanes de la Bible», *Revue Historique du Diocèse de Perpignan* 9, pp. 287-89.
- ENCISO, J. (1944): «Prohibiciones españolas de las versiones bíblicas en romance antes del Tridentino», *Estudios Bíblicos* 3, pp. 531-541, 560.
- ESCARTÍ, V. J. (1991): «Un fragment de Bíblia catalana a l'Arxiu del Regne de València», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 10, pp. 261-273.
- FERRANDO, A. (ed.) (1993): «L'Omèlia sobre lo Psalm *De Profundis* de Jeroni Fuster», pp. 79-106 dins A. FERRANDO i A. HAUF (eds.): *Miscel·lània Joan Fuster: Estudis de Llengua i Literatura*, vol. VI, Barcelona, Biblioteca Abat Oliba, vol. 119, Departament de Filologia Catalana (Universitat de València)-Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes- Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 79-106.
- FOERSTER, W. (1878): «L'Évangile selon saint Jean en provençal du XIIIe siècle», *Revue des Langues Romanes* 13, pp. 105-125 i 157-179.
- FOULCHÉ-DELBOSC, R. (ed.) (1906): *Cants dels cants*, Barcelona, Serra Germans e Russell.
- FOULCHÉ-DELBOSC, R. (1908a): «La Bible en catalan,» dins *Primer Congrès Internacional de la Llengua Catalana (Barcelona 1906)*, Barcelona, pp. 538-540.
- (1908b) «Informe proposant la publicació del text antic de la Bíblia catalana», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*.
- GUARDIA, J. M. (1860): «La Bible de Valence», *Revue de l'Instruction publique* 20, pp. 25-28, 40-42, 57-59, 74-75.
- GUDIOL Y CUNILL, J. (ed.) (1910): *Una antiga traducció catalana dels quatre evangelis, Codex del Palau: transcripció precedida d'una introducció*, Vic, Fulla Dominical.
- HAEBLER, K. (1909): «The Valencian Bible of 1478», *Revue Hispanique* 21, pp. 371-387.
- HARRIS, M.R. (ed.) (1985): *The Occitan Translations of John XII and XII-XVII from a Fourteenth-Century Franciscan Codex, Assisi, Chiesa Nuova MS. 9*, Transactions of the American Philosophical Society, vol. 75, part 4, Philadelphia, The American Philosophical Society.
- HAUF, A.G. (1990): *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena: aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València-Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat Biblioteca Sanchis Guarnier, vol. 19.
- (1991): «Text i context de l'obra de sor Isabel de Villena», dins G. COLON, L. PEÑARROJA, V. E. i TARACÓN (Cardenal Tarancon) i A. HAUF (eds.): *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i sor Isabel de Villen*, Serie Minor, vol. 6, València, Consell Valencià de Cultura, pp. 91-124.
- IZQUIERDO GIL, J. (1993): «Un nou testimoni de les Llegendes rimades: les trenta monedes i el trobament de la Creu», dins *Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Cata-*

- lanes* (Alacant/Elx, 1991), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Abat Oliba, pp. 73-84.
- (1994a): «Els *Planctus Mariae* a les literatures catalana i occitana: l'*Augats, seyos qui credets Deu lo Payre*», dins A. FERRANDO i A. HAUF (eds.): *Miscel·lània Joan Fuster: Estudis de Llengua i Literatura*, vol. VIII, Barcelona, Departament de Filologia Catalana (Universitat de València)-Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes- Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Abat Oliba, vol. 143, pp. 5-23.
- 1994b «*Emperò piadosament se creu per los feels: la tradició occitano-catalana medieval de l'apòcrif Evangelium Nicodemi*», dins L. BADIA i A. SOLER (eds.): *Intel·lectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Textos i Estudis de Cultura Catalana, vol. 36, pp. 17-48.
- (1995): *Els llibres neotestamentaris a la Bíblia rimada e en romans de la BCC de Sevilla*, ms. 7-7-6: estudi i edició, Tesi doctoral, València, Universitat de València.
- (1997a): «Sobre el context manuscrit del poema *Barons, scoltats un patit sobre l'Anticrist*: una reinterpretació d'alguns textos atribuïts al fals sant Pere Pasqual», *Llengua & Literatura* 8: (en premsa).
- (1997b): *La Bíblia en valencià de la lecció de la sagrada escriptura en llengua vulgar*, València, Saó.
- LAMPE, B. W. H. (ed.) (1969): *The Cambridge History of the Bible*, Vol. 2, *The West from the Fathers to the Reformation*, Cambridge, University Press.
- LERNER, R.E. (1984): «Les communautés hérétiques (1150-1500)», pp. 597-614 dins P. RICHÉ i G. LOBRICHON (eds.): *Le Moyen Âge et la Bible*, Bible de Tous les Temps, vol. 4, París, Beauchesne, pp. 597-614.
- LESPY, V. i P. RAYMOND (eds.) (1876-77): *Récits d'histoire sainte en béarnais*, Pau, Société des Bibliophiles du Béarn, 2 vols.
- MASSÓ i TORRENTS, J. (1932): *Repertori de l'antiga literatura catalana*, vol. I, *Poesia*, Barcelona, Alpha.
- MASSÓ i TORRENTS, J. i J. RUBIÓ i BALAGUER (1989): *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca de Catalunya*, vol. I, *Mss. 1-154*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya.
- MEYER, P. (1889a): «Fragment d'une version provençale inconnue du Nouveau Testament», *Romania* 18, pp. 430-438.
- (1889b): «Recherches linguistiques sur l'origine des versions provençales du Nouveau Testament», *Romania* 18, pp. 424-429.
- (1898) «Traduction provençale de la légende dorée», *Romania* 27, pp. 93-137.
- MOREL-FATIO, A. (1875): «Ressenya d'Amer 1873», dins *Romania* 4, p. 481.
- (1892): *Catalogue des manuscrits espagnols et des manuscrits portugais*, París, Imprimerie Nationale.
- MORREALE, M. (1958): «Apuntes bibliográficos para la iniciación al estudio de las traducciones bíblicas medievales en catalán», *Analecta Sacra Tarraconensia* 31, pp. 271-290.
- 1969 «Vernacular Scriptures in Spain», dins G. W. H LAMPE (ed.): *The Cambridge History of the Bible*, 2: *The West from the Fathers to the Reformation*, Cambridge, University Press, pp. 464-491 i 533-535.
- MOURIN, L. i G. DE POERCK (1961): *Introduction à la morphologie comparée des langues romanes, basée sur des traductions anciennes des Actes des Apôtres* (cap. XX à XXIV), Brusel·les, Presses Universitaires.
- NADAL, J.M. i M. PRATS (1996): *Història de la llengua catalana*, Vol. 2, *El segle XV*, Barcelona, Edicions 62.
- NICOLAU D'OLWER, LL. (1919): «La Bíblia catalana», *La Revista* 5, pp. 341-345.
- NÜESCH, H.R. (ed.) (1979): *Altwaldensische Bibelübersetzung: Manuskript Nr. 8 der Bibliothèque*

- municipale Carpentras*. A-B. Berna, Franke-Verlag. 2 vols, Romania Helvetica, vol. 92.
- OCHOA, E. DE (1844): *Catálogo razonado de los manuscritos españoles existentes en la Biblioteca Real de París seguido de un suplemento que contiene los de las otras tres bibliotecas públicas del Arsenal, de Santa Genoveva y Mazarina*, París.
- PERARNAU, J. (1978): «Aportació al tema de les traduccions bíbliques catalanes medievals», *Revista Catalana de Teologia* 3, pp.17-98.
- (1983): «Noves dades sobre traduccions catalanes de la Bíblia els segles XIV i XV», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 2, pp. 349-356.
- QUENTIN, H. (1926): *Essais de critique textuelle (Ecdotique)*, París, Picard.
- QUENTIN, H. i altres. (ed.) (1926-1987): *Biblia sacra iuxta latinam Vulgatam versionem iussu Pii PP. XI*, 17 vols, Ciutat del Vaticà.
- QUEUREUIL, M. (1988): *La Bible française du XIIIe siècle: Édition critique de la Genèse*, Ginebra, Droz, Publications Romanes et Françaises, vol. 183.
- REINHARDT, K. (1976): *Die biblischen Autoren Spaniens bis zum Konzil von Trient*, Salamanca, Instituto de Historia de la Teología Española, Subsidia, vol. 7.
- (1981): «Hebräische und spanische Bibeln auf dem Scheiterhaufen der Inquisition: Texte zur Geschichte der Bibelzensur in Valencia um 1450», *Historisches Jahrbuch* 101, pp. 1-37.
- REINHARDT, K. i S. SANTIAGO-OTERO (1986): *Biblioteca bíblica ibérica medieval*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Centro de Estudios Históricos).
- RIBELLES COMÍN, J. (1915): *Bibliografía de la lengua valenciana*, Vol. I, Madrid, Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- RIERA i SANS, J. (ed.) (1981): *Història del malvat rei Antòfoc: text narratiu del segle XV*, Barcelona, Edicions del Mall, Biblioteca Escrivà, vol. 3.
- RIQUER, M. DE (1964): *Història de la literatura catalana*, part antiga, Barcelona, Ariel, 3 vols.
- ROÍS DE CORELLA, J. (1928): *Psalteri*, dins O. VIADER (ed.): Sant Feliu de Guíxols.
- (1985): *Psalteri*, dins A. LÓPEZ i V. RIBES (eds.): Barcelona, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RUBIÓ i BALAGUER, J. (1953): «La prosa religiosa y moral: traducciones de la Biblia», dins G. DÍAZ (ed.): *Historia general de las literaturas hispánicas*, Barcelona.
- SMALLEY, B. (1983): *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford, Basil Blackwell. 3a ed. (rev.).
- STEGMÜLLER, F. (1950-80): *Repertorium Biblicum medii aevi*, Madrid, 11 vols.
- SUCHIER, H. (ed.) (1883): *Denkmäler provenzalischen Literatur und Sprache*, Halle, Niemeyer.
- SUCHIER, H. (1884): «Zu den altfranzösischen Bibelübersetzungen», *Zeitschrift für romanische Philologie* 8, pp. 413-429.
- THOUZELLIER, C. (1979): «L'Emploi de la Bible par les cathares (XIIIe siècle)», dins W. LOURDAUX i D. VERHELST (eds.): *The Bible and Medieval Culture*, Lovaina, Leuven University Press. Mediaevalia Lovaniensia, vol. Series 1, Studia 7, pp. 141-156.
- TORRES AMAT, F. (1821): «Aviso literario», *Diario de Barcelona*, 23 de març.
- (1836) *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura en Cataluña*, Barcelona.
- TRAMOYERES BLASCO, L. (1909): «La Bíblia valenciana de Bonifacio Ferrer», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 21, pp. 234-245.
- TREBOLLE BARRERA, J. (1993): *La Biblia judía y la Biblia cristiana*, Madrid, Trotta.
- VENTURA, J. (1993): *La Bíblia Valenciana*, Barcelona, Curial, Biblioteca Torres Amat, vol. 12.
- VERNET, A. i A.M. GENEVOIS (1989): *La Bible au Moyen Âge: Bibliographie*, París, Éditions du CNRS.
- VILLANUEVA, J.L. (1791): *De la lección de la Sagrada Escritura en lenguas vulgares*, València, Benito Monfort.
- VILLANUEVA J. i J.L. VILLANUEVA (1824): «Notícia de una Bíblia valenciana impresa en el siglo XV

- de la cual no queda más que una sola hoja», *Ocios de Españoles Emigrados* 1, pp. 34-40.
- WEBER, R., B. FISCHER, I. GRIBOMONT, i altres (eds.) (1983): *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*. Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1ª edició 1969.
- WITTLIN, C. (1991): «Observacions sobre el Psalteri de Joan Roís de Corella i d'altres traduccions de salms», en *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 1, Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, vol. XVIII.
- WOLLENBERG, J. (1868): «L'Évangile selon saint Jean en vieux provençal», dins *Programme d'invitation a l'examen public du Collège français, fixé au 25 septembre 1968*, Berlin, Imprimerie de J.-F. Starcke.
- WORDSWORTH, J i H.J. WHITE (ed.) (1889-1954): *Novum Testamentum Domini Nostri Iesu Christi Latine secundum editionem S. Hieronymi ad codicum manuscriptorum fidem*, Oxford, 3 vols.
- WUNDERLI, P. (1969a): *Die ocztanischen Bibelübersetzungen des Mittelalters*, Frankfurt, Vittorio Klostermann, Analecta Romanica, vol. 24.
- (1969b): *La Plus ancienne traduction provençale (XIIe siècle) des chapitres XIII à XVII de l'Évangile de Saint Jean*, BM, ms. Harley 2928, París, Klincksieck, Bibliothèque Française et Romane, vol. Série D: Initiation, Textes et Documents, 4.